

Great Patriotic War]. Kharkov: Vyshcha shkola.[in Russian].

Khomenko, N. M. (2010). Kolektyvne dozvillia yak sposib kontroliu za studentskoiu povsiakdennistiu [Collective leisure as a way to control student life]. *Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: Materialy Vseukr. nauk. konf., Pereiaslav-Khmelnytskyi 14 - 15 travnia 2010 r. Pereiaslav-Khmelnytskyi –History of everyday life: theory and practice: Materials All-Ukrainian. Science. Conf., Pereiaslav-Khmelnytsky, May 14-15, 2010: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 190-193.* [in Ukrainian].

Khomenko, N. M. (2008). Povsiakdenne zhyttia studentskoi molodi Ukrainy (1950-1960-ti rr.) [Everyday

life of student youth of Ukraine (1950-1960s)]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv. [in Ukrainian].

Khomenko, N. M. (2006). Dozvillia studentiv Ukrainy v period litnikh kanikul (50-60 pp. XX st.) [Leisure of students of Ukraine during summer vacations (50-60s. XX century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian historical collection, 9, 271-281.* [in Ukrainian].

Yurchak, A. (2014). *Eto bylo navsegda, poka ne konchilos... poslednee sovetskoe pokolenie [It was forever, until it was over... the last Soviet generation].* Moskva, Novoeliteraturnoeobozrenie.[in Russian].

УДК 94(477.54) “1941/1943”

DOI: 10.34142/2313-2345.2020.57.24

Романова С.С.

старший викладач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін ХНУБА

<https://orcid.org/0000-0003-3857-7414>

Романов А.О.

магістр, культуролог, ХНУ ім. В.Н. Каразіна,

<https://orcid.org/0000-0003-4567-5979>

ДИТЯЧІ СПОГАДИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ПРИ ВИВЧЕННІ ПОДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ХАРКІВЩИНІ

Стаття аналізує історичний контекст письмових свідчень дітей періоду Другої світової війни на Харківщині та, спираючись на оригінальну джерельну базу – письмові шкільні твори дітей Харкова та Харківської області, обґрунтовує необхідність використання науковцями нарративів дитячих спогадів. Твори школярів Харківщини, які об'єднані темою "Мої переживання під час окупації", є надзвичайно великим пластом різноманітної інформації про події в період з 1941 по 1943 р., свідками яких стали діти. Шкільні твори як письмові свідчення про пережите – специфічна та унікальна група джерел спогадів про дитинство. Незважаючи на масовість і схожість спогадів, кожен з авторів розповідав про свої переживання, емоційний досвід, не розраховуючи на оприлюднення їх пам'яті про війну, що є особливо цінним. Хоча тема окупації Харківщини привертає увагу дослідників вже не один десяток років, велика кількість подій та явищ залишається поза їх увагою. Особливо це стосується практик повсякденності на окупованій території та подій в містах та селах області, яким не приділяється належної уваги, бо інтерес науковців зосереджений на дослідженні самого міста Харкова та подій військового значення. Рухаючись в руслі сучасної історичної науки, доцільно перейти до вивчення історії невеликих міст та сел, а також життя дітей, літніх людей, полонених, використовуючи в тому числі дитячі спогади як цінне письмове джерело.

Ключові слова: Друга світова війна; окупація Харківщини; дитячі спогади; письмові твори школярів.

The article analyzes the events of the Second World War in Kharkiv and Kharkiv region. They also justify the need to study the narrative of childhood memories of this period. The authors of the article used original written sources. These written sources are school essays of children of Kharkov and Kharkov region. The theme of school essays is «My experiences during the occupation». School essays are a huge layer of diverse information about the events of 1941-1943. Children were participants and witnesses of these events. Each of the authors of the essays told about their experiences and emotions. Scientists have been studying the topic of the occupation of Kharkiv during the Second World War for many years, but a large number of events remain unexplored. Military events are well studied, and the daily lives of people, especially in the occupied villages, are poorly studied. It is necessary to study this topic in the future. Childhood memories are a valuable source of information for scientists.

Key words: *the Second World War; occupation of Kharkiv region; childhood memories; school essays of children.*

Постановка проблеми. Серед досліджень історії Другої світової війни переважають такі, що були написані за матеріалами офіційних документів, а також свідчень військових, оскільки інтерес вчених був зосереджений, в першу чергу, на хронології та погляді учасників бойових дій. Лише з часом увага стала приділятися проблемі збереження і вивчення свідчень та спогадів «негероїчного» цивільного населення, жертв нацистського переслідування, документам, в яких яскраво виражена позиція автора.

До груп населення, чий досвід та пам'ять тривалий час перебували на периферії офіційного дискурсу, відносяться і діти, які в часи війни відчули на собі усі труднощі воєнного часу. Особливу цінність в дослідженні життя "дітей війни" займають документи, створені самими дітьми в цей екстремальний період життя.

Мета статті: розглянути історичний контекст спогадів дітей Харкова та Харківської області, показати, що дослідження дитячої повсякденності періоду Другої світової війни є актуальним напрямком вивчення історії Харківщини, а дитячі спогади є цінним письмовим джерелом для встановлення особливостей перебігу подій досліджуваного періоду.

Аналіз актуальних досліджень.

Історія Харкова та області періоду війни завжди привертала увагу дослідників, враховуючи їх важливу роль в подіях Другої світової війни на східному фронті. Проте, загальний рівень розробки теми є недостатнім, тому що більшість дослідників вивчали лише хід бойових дій, приділяючи увагу лише суто військовій тематиці, залишаючи життя на окупованій території поза увагою. Також проблемою є те, що життя в містах та селах Харківської області переважно залишається поза увагою.

Перші роботи з окупації Харкова були видані за радянських часів. Першою з них була видана в 1944 році робота "Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: збірник документів" [Звірства і злочини... 1944]. В збірці приведені свідчення очевидців злочинів загарбників,

статті з окупаційної періодики, приклади об'яв німецької влади, листи остарбайтерів та інше. У 1960-х роках були видані збірки спогадів учасників боїв за визволення області з великою кількістю документів щодо режиму окупації. Неабиякий інтерес представляє книга британського військового журналіста Олександра Верта [Верт 2001], який був прикомандирований до Червоної армії, та на основі свідчень місцевого населення детально описав життя в період першої окупації Харкова, присвятивши цьому окремий розділ.

З сучасних робіт необхідно відмітити роботи істориків А. Скоробогатова [Скоробогатов 2004], В. Вохмяніна, А. Парамонова, А. Подопрігори [Вохмянін ... 2013], які зараз є провідними фахівцями у дослідженні воєнного минулого міста та області. Основними напрямками, які розглядаються в працях А.В. Скоробогатова є дослідження окупації Харкова та повсякденності в окупованому Харкові. В. Вохмянін, А. Парамонов, А. Подопрігора є авторами низки книг та численних публікацій, присвячених в воєнній історії міста Харкова та області, які охоплюють широке коло тем – від бойових дій та військових злочинів до життя пересічних громадян та соціальної ситуації в повоєнному місті.

Нажаль, провідною лінією більшості нових видань з історії бойових дій за Харків є висвітлення лише катастрофічних наслідків важких боїв, які точилися на теренах Харківщини, а всі інші аспекти залишаються поза увагою.

Таким чином, історіографічний огляд досліджень з проблематики окупації міста Харкова і Харківської області дає можливість стверджувати, що незважаючи на те, що тема окупації Харківщини привертає увагу дослідників вже не один десяток років, велика кількість подій та явищ залишається поза їх увагою. Науковцям стають в нагоді документи особистого походження, в яких присутня тема окупації Харкова, хоча лише їх фрагменти є частиною робіт з цієї теми, де дані документи розглядаються в якості доповнення до інших джерел, не враховуючи особливостей його-документів як

специфічного джерела. Прикладом джерел, які до сьогоднішнього часу дуже мало використовувались в вивченні історії Харківщини періоду Другої світової війни є масив дитячих спогадів воєнного часу.

Виклад основного матеріалу. Історія Другої світової війни – це не тільки хід та результати бойових дій, це також події життя мільйонів людей, які вимушені були воювати, працювати, боротися за власне життя й виживати у неймовірно складних умовах. Найбільша увага у дослідженнях радянських істориків приділялась бойовим діям Червоної армії, організації партійно-комсомольським активом підпільного та партизанського руху, героїчній праці працівників тилу.

У зв'язку зі складною ситуацією на фронтах на Харківщині була проведена масштабна евакуація підприємств та населення. Першочерговим завданням евакуації у Харкові була евакуація стратегічних промислових підприємств. В цілому їх евакуацію було здійснено успішно, найгірше всього пройшла евакуація персоналу.

Найбільш проблематичною була організація евакуації населення. Евакуація була централізованою, у першу чергу були відправлені партійні та управлінські кадри, кваліфіковані кадри та спеціалісти, наукові та медичні робітники, а також члени їх сімей. Незважаючи на використання великої кількості ешелонів безпосередньо для вивозу людей, багато бажаючих виїхати не отримали дозволу на виїзд та не мали можливості залишити Харків. Невелика частина мешканців залишала місто разом із армією попутним гужовим і автомобільним транспортом. Постанова про організацію вивозу жінок, дітей та людей похилого віку міста не була реалізована необхідним чином. Харків'яни, що залишилися у місті, опинилися потім у скрутному становищі.

Нацистська окупація Харківської області почалася 20 вересня 1941 і тривала з перервами до остаточного звільнення 20 вересня 1943 року. Історія появи досліджуваних авторами наративів пов'язана саме з цим періодом.

Окупаційна влада відразу ж почала здійснювати політику економічної експлуатації і нещадного утиску населення. З пер-

ших днів окупації Харкова в місті здійснювалася розбудова багатоступеневої системи влади з метою пригноблення місцевого населення. На відміну від інших захоплених українських міст, керівництво якими було передано цивільним органам влади, в прифронтовому Харкові були створені спеціальні органи військового управління, в руках бойових частин був повний контроль над містом. Організація військового управління здійснювалася на основі загальних принципів і набутого під час війни досвіду. Перші декілька днів після вступу німецьких військ, місто було віддано на пограбування.

Великих масштабів набули реквізиції продовольства та майна й відверте пограбування. В містах та селах іноді конфіскувались і приміщення. В житлових будинках розміщувались німецькі військові, а державні установи використовувались як стайні або склади.

Уже з перших днів окупації в місті Харкові та в інших населених пунктах Харківської області почалися масові страти полонених і цивільних осіб. З метою деморалізації населення проводились публічні повішення справжніх або вигаданих учасників радянського руху опору, бо під приводом боротьби з партизанами піддавалися репресіям широкі маси цивільного населення. З особливою жорстокістю гітлерівці відносилися до євреїв. У Харкові це вилилося в справжню катастрофу. З не меншою жорстокістю німецьке командування поводитись і з радянськими військовополоненими.

У Харківській області діяв підпільний та партизанський рух, який, однак, не набув великого масштабу внаслідок багатьох проблем. Після партизанських акцій німецьке керівництво вдавалося до каральних акцій. Підтримання контролю над окупованою територією вимагало створення розгалуженого поліцейського апарату. До служби в поліції активно залучалось місцеве населення.

Часи окупації залишилися в пам'яті мешканців як період голоду, який особливо був страшним взимку 1941-42 років. Відомо, що під час окупації центрами життя населення Харкова стали ринки. Торгівлі за гроші тут спочатку взагалі не було, всюди панував бартер: міняли майже все в найнещадніших комбінаціях. Згодом, дещо ста-

ло можливо купити і за гроші, але ціни перевищували всі розумні межі, більшість людей не могли придбати продукти харчування на базарі. Аби врятувати життя населення міста йшло на так звану "менку", тобто до сіл, де можливо було виміняти речі на харчі. Однак, патрулі могли відбирати їжу, або вимагали хабар.

Таким чином, найбільше від німецької окупації постраждали прості харків'яни, переважно більшість яких склали жінки, діти і люди похилого віку. Люди, що залишилися в місті, жили під постійною загрозою грабежів, знущань, насильства з боку окупаційного режиму. Німецьке командування не вважало їх за людей, населення окупованого міста розглядалося німцями як невичерпний ресурс примусових працівників. З кінця 1941 р. в Харкові розвертається кампанія по вербуванню фахівців на роботи до Німеччини.

Водночас у Харкові й області була здійснена спроба організувати шкільну освіту для дітей до 15 років. Відповідні заходи щодо освіти проводилися під час першої окупації (кінець жовтня 1941 - початок 1943 рр.), а в останні п'ять місяців (березень – серпень 1943 р.) система освіти майже не функціонувала.

На території Харківської області проходили масштабні бойові дії, під час яких населені пункти по декілька разів переходили з рук в руки. Вперше Харків був ненадовго визволений у лютому 1943 року. Друга окупація, за свідченнями очевидців була важчою, в тому числі в зв'язку з тим, що на цей раз основу німецьких військ складали війська СС.

Аналіз різних свідчень про окупацію дозволяє зробити висновок, що умови окупації були не всюди однаковими. Так, у сільській місцевості становище з харчами було краще, ніж у місті, крім того, життя людей відрізнялось в залежності від місця роботи, відносин з німцями, наслідків бойових дій в конкретній місцевості. Дослідження спогадів населення різних районів області, зокрема дитячих спогадів, дає можливість встановити різницю за всіма цими показниками, історичний контекст мав прямий вплив на ці спогади.

Авторами був проаналізований історичний контекст написання досліджуваних джерел, що дозволило встановити, які події стали основою для пам'яті свідків про війну, а також співстановити викладену в дитячих наративах інформацію з відомими науці фактами. Досліджувана авторами джерельна база складається з масиву шкільних творів, написаних дітьми Харківського, Балаклійського, Барвенківського, Чугувського та Олексіївського районів Харківської області в період з листопаду 1943 року по квітень 1945 року. Ці твори зберігаються в Державному архіві Харківської області. Деякі документи вводяться в науковий обіг вперше. [Коллекция документов...]

У своїх творах-спогадах діти торкаються таких тем: власна трагедія, пов'язана з втратою рідних та майна, практики виживання під час військових дій, засоби збереження майна від пограбувань; доля радянських військовополонених та заручників, примусових працівників, допомога з боку місцевого населення, власна участь дітей в їх рятуванні; військові злочини ворогів; проблема голоду та особливості практик виживання на окупованій території і прифронтовій місцевості; різниця між життям і харчуванням дітей міст та сел; депортація до Німеччини та примусова праця, залучення дітей до неї, власний досвід примусової праці; порівняння дітьми навчання в т.з "народних школах" окупаційної влади та радянської школи; відношення школярів до колабораціонізму та співпраці з німецькою владою.

Шкільні твори як письмові свідчення про пережите – специфічна та унікальна група джерел спогадів про дитинство, але можливо віднести їх до масових джерел особистого походження, метою яких є фіксація подій власного життя в контексті суспільно-значимих подій.

Всі дані твори харківських школярів були написані в межах єдиної програми зі збору свідчень школярів 3-10 класів, яка проводилась в різних регіонах Радянського союзу, зокрема в усіх районах Харківської області, де їх збір тривав з жовтня 1943 по квітень 1945 року. Спрямованість теми, проживання авторів в межах одного регіону, їх вікові особливості зумовлюють аналогіч-

ність та повторюваність змісту, не тільки в описанні одних і тих же подій, але і в сюжеті та образних засобах. Твори школярів Харківщини, які об'єднані темою "Мої переживання під час окупації", є надзвичайно великим пластом різноманітної інформації про події на Харківщині в період з 1941 по 1943 р., свідками яких стали автори творів.

Не дивлячись на масовість і схожість спогадів, кожен з їх авторів розповідав про свої переживання, емоційний досвід, явно не розраховуючи на оприлюднення їх пам'яті про війну. Тому розповідь, орієнтована в першу чергу на вчителя, є щирим намаганням розповісти про свій досвід, особливо не стримуючи власні міркування. Наприклад, це спостерігається в деяких творах, де розповідь ведеться про небажані для ідеології явища, зокрема колабораціонізм, який іноді навіть виправдовується, або обґрунтовується, як на основі власного досвіду, так і на основі пояснень батьків, або інших авторитетів для дитини.

Діти, на відміну від дорослих, менше стримують себе в описі подій, в чому теж простежується особливість дитячих текстів-спогадів. Крім того, можна відмітити повну, або майже повну відсутність цензури. Лише іноді мають місце виправлення вчителів за цією ознакою, однак це скоріш виключення з основної маси.

В більшості робіт відсутній чіткий план відповіді, тому автори мали можливість на свій розсуд обирати епізоди, які призвели найбільший вплив на їх пам'ять. Це залишає досліднику велике поле для аналізу дитячої пам'яті та особливостей запам'ятовування. Описання подій у творах побудовано переважно за хронологічним принципом. Виключенням є лише ті роботи, в яких розповідь йдеться про якийсь один випадок, що залишив найбільший слід у пам'яті.

Різнманітність життєвого досвіду авторів шкільних творів відображено в тих подіях, яким школярі приділяють увагу. При аналізі тем, які знайшли місце в дитячій пам'яті, важливі як часто повторювані, масові сюжети, так і ті, які зустрічаються лише в окремих творах, бо показують індивідуальність їх авторів та іноді дають можливість знайти раніше невідомі епізоди вій-

ни. Аналізуючи спогади, неможливо не звернути увагу на те, що описання бойових дій не є розповсюдженим. Майже у всіх роботах мають місце описання страт і катувань полонених та мирного населення. Дуже важливо відмітити емоційну забарвленість творів, в них яскраво висловлюється власна думка дітей, власне відношення до подій, про які вони розповідають.

Отже, такі письмові джерела як шкільні твори (дитячі спогади), що написані по «гарячих слідах» подій Другої світової війни є багатограним джерелом, потребуючим дискурс- та контент-аналізу, які є доцільними в дослідженні шкільних дитячих текстів, що пояснюється специфікою дитячих текстів.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки, можна відмітити недостатню вивченість багатьох питань з історії окупації міста Харкова та області за часи другої світової війни. Особливо це стосується практик повсякденності на окупованій території та подій в містах та селах області, яким не приділяється належної уваги, бо інтерес науковців зосереджений на дослідженні самого міста Харкова та подій військового значення.

Використання нових джерел, таких як твори школярів, які перебували на окупованій території, дозволить провести ґрунтовне дослідження тих питань, які раніше залишались поза увагою дослідників, так як збирання та аналіз еґо-документів воєнної пори разом з офіційними документами має величезний потенціал для встановлення особливостей перебігу подій досліджуваного періоду. Та обставина, що спогади дітей про війну підтверджуються офіційними документами, змістом наукових досліджень, написаних на різноманітному матеріалі є підтвердженням значущості таких джерел в якості матеріалу для вивчення історичних подій Другої світової війни. Доцільність використання таких джерел, як дитячі спогади, підтверджена в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців, а методики використання дискурс- та контент-аналізу перевірені на практиці та довели свою ефективність. В руслі «антропологічного повороту» в історичних дослідженнях, що виник у 80-ті роки, та переніс увагу дослідників від «макро-

історії» до «мікроісторії» – дослідження повсякденності, малих груп та звичайної лю-

дини є цілком виправданим вивчення змісту дитячих спогадів про війну.

ЛІТЕРАТУРА

Александр Верт. Россия в войне 1941-1945 / Авторизованный перевод с английского М.: Воениздат, 2001. 664 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.belousenko.com/books/memoirs/werth/werth_war.htm#6-2

Війна очима дітей: Зб. архів. документів / Держархів Харків. обл. Х.: ФОП Тарасенко, 2013. 220 с.

Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны. (Сборник документов). СПб.: Алетейя, 2012. 568 с.

Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині : збірник документів / Науково-видавничий відділ Управління Державними Архівами

НКВС УРСР. Киев; Харьков: Українське Державне видавництво, 1944 . 55 с.

Коллекция документов про немецко-фашистский оккупационный режим на территории Харьковской области 1941-1943 гг., г. Харьков // Державний архів Харківської області. ф. Р-3746, оп.1, 1262 с.

Скоробогатов. А. В. Харьков у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.

Харьков. Освобожденный навсегда. / Авторы-составители В.К. Вохмянин, А.Ф. Парамонов, А.И. Подопригора/ Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2013. 264 с., ил.

REFERENCES

Aleksandr Vert. Rossyia v voine 1941-1945 [Russia in the War 1941-1945] / Avtoryzovannyy perevod s anghlyiskoho M.: Voennyat, 2001. 664 s. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: http://www.belousenko.com/books/memoirs/werth/werth_war.htm#6-2

Viina ochyma ditei: Zb. arkhiv. dokumentiv [War through the eyes of children: a collection of archival documents] / Derzharkhiv Kharkiv. obl. – Kh.: FOP Tarasenko, 2013. – 220 s.

Horod y voina: Kharkov v hody Velykoi Otechestvennoi voiny [City and War: Kharkiv during The Great Patriotic War] (Sbornyk dokumentov). SPb.: Aleteiia, 2012. 568 s.

Zvirstva i zlochyny nimetsko-fashystskykh zaharbnikov na Kharkivshchyni : zbirnyk dokumentiv [Atrocities and crimes of Nazi invaders in Kharkiv region] / Naukovo-

vydavnychyi viddil Upravlinnia Derzhavnymy Arkhivamy NKVS URSR. Kyev; Kharkov: Ukrainske Derzhavne vydavnytstvo, 1944 . 55 s.

Kollektsyia dokumentov pro nemetsko-fashystskyi okkupatsyonnyi rezhym na terrytoryy Kharkovskoi oblasti 1941-1943 hh., h. Kharkov [A collection of documents about the Nazi occupation regime in Kharkiv region 1941-1943, Kharkiv] // Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. f. R-3746, op.1, 1262 s.

Skorobohatov. A. V. Kharkiv u chasy nimetskoj okupatsii (1941-1943) [Kharkiv during the German occupation (1941–1943)]. Kharkiv: Prapor, 2004. 368 s.

Kharkov. Osvobozhdennyi navseghda [Kharkiv. Freed Forever] / Avtory-sostavytely V.K. Vokhmianyn, A.F. Paramonov, A.Y. Podopryhora. – Kh.: Kharkovskyyi chastnyi muzei horodskoi usadby, 2013. – 264 s., yl.